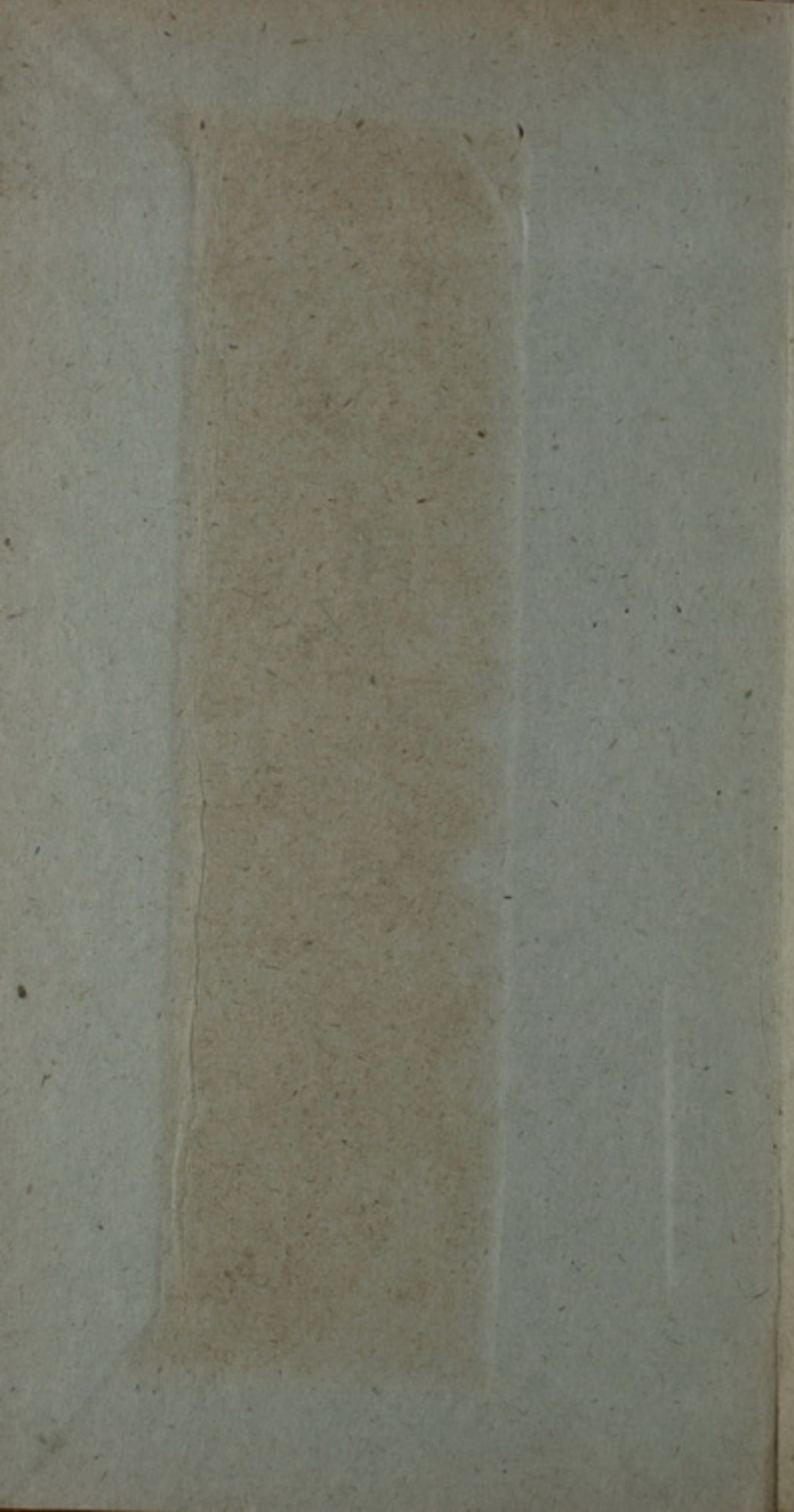
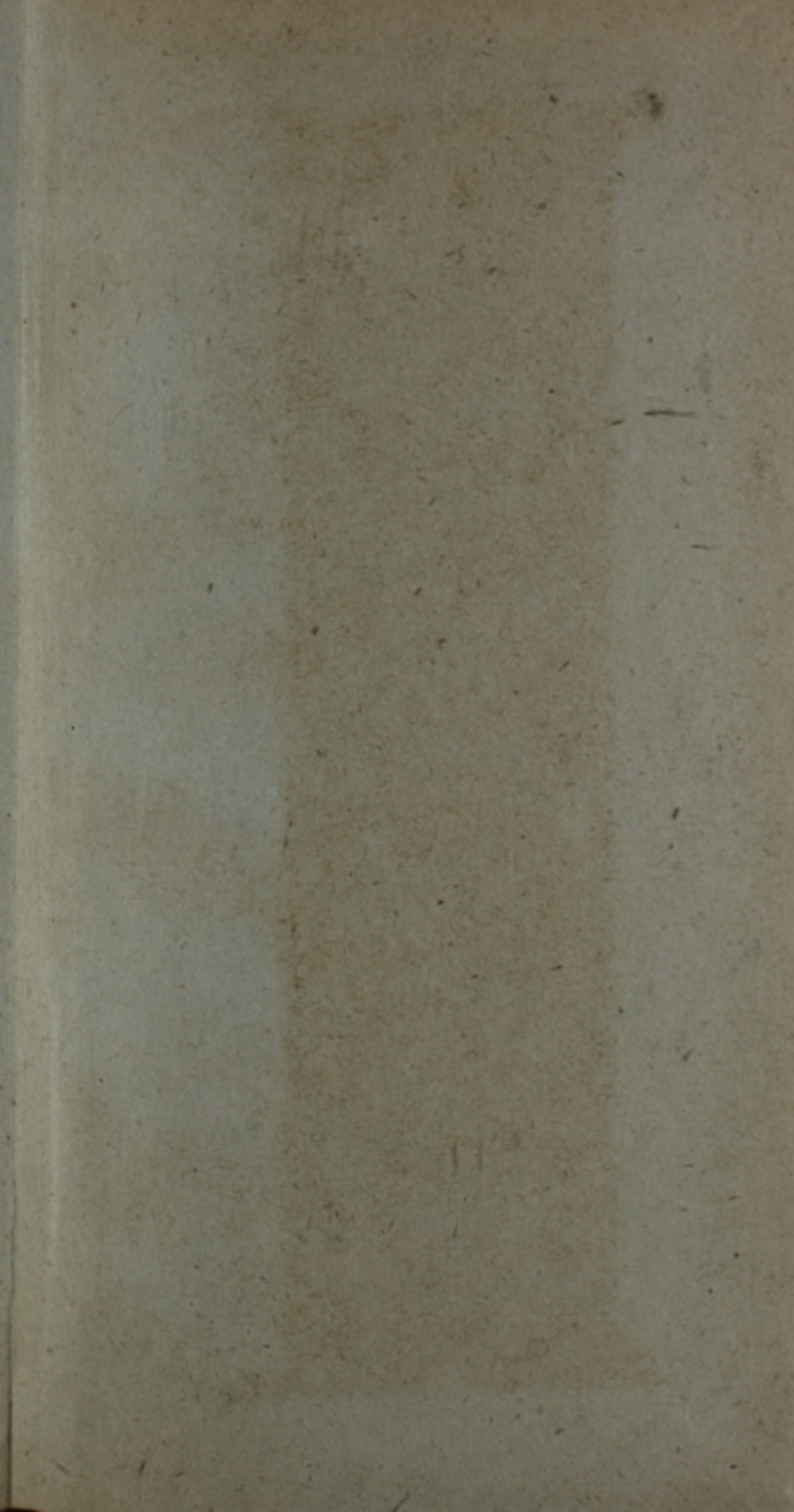

of
very pure water

9/47.925/

1719

2-15

Չաւոյն, Գ.

Ինչ էր և ինչ պիտի լինի
մեր ուղին :

77

Effort

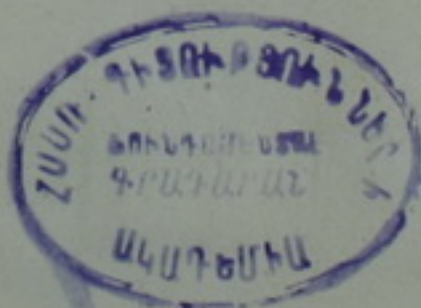
947.925

V

A-11
80336

Ի՞նչ էր եղել ի՞նչ ՊԻՏԻ
ԼԻՆԻ ՄԵՐ ՈՒՂԻՆ

1779

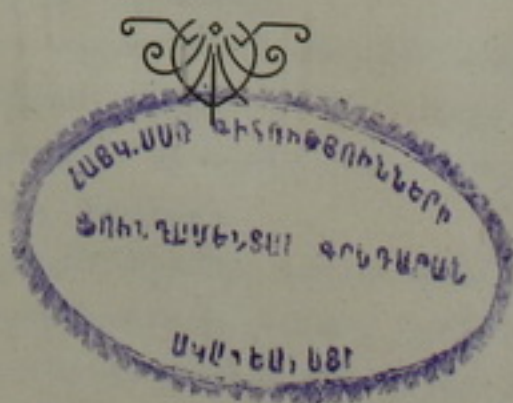
(47.925)

2-15

ԻՆՉ ԷՐ ԵՒ ԻՆՉ ՊԻՏԻ ԼԻՆԻ ՄԵՐ ՈՒՂԻՆ

ԳՐԵՑ

Գ. ԶԱԼԽՈՒՇԵԱՆ

1923

Ի՞նչ է իր ելի ի՞նչ է ՊԻՏԻ
ԼԻՆԻ ՄԵՐ ՈՒՂԻՆ

—

I.

Հասկցած շարիքը — կէս շարիք է:

Լօզանի խորհրդաժողովը մեզմէ շատ շատերուն յուսահատեցրեց: Բոլոր հայ թերթերը սկսան շանթեր արձակել Ֆրանսայի, Անգղիայի եւ Իտալիայի դէմ, մերկացնելով անոնց ստոր Հասանդրութիւնները եւ մենք այսօր ընկճուած, կը հայհոյենք բոլոր անոնց, որոնց ձեռքերը դեռ երէկ կը համբուրէինք, որոնցմէ դեռ երէկ մեր փրկութիւնը կը սպասէինք:

Հարկաւ աղէտը մեծ է, սակայն հասկընանք զայն: Հասկցած շարիքը — կէս շարիք է: Եւ հասկնալ պէտք է, որ ուրիշ անգամ ալ նորէն չժալենք սխալ ճամբով:

Մեզ Լքեցին, կ'ըսենք: Սակայն միթէ Լօզանի խորհրդաժողովին մէջն էր, որ մեզ Լքեցին: Մեզ Լքեր էին շատոնց, միայն իրողութիւնը չէինք ուզեր գիտնալ, տարուած էինք, ինչպէս միշտ, երազներով, յոյզերով, ինքնախաբէութեամբ: Միթէ

դեռ պատերազմի սկզբնական շրջանին չէր, որ Անգլիա, Ֆրանսա եւ Ռուսաստան գաղտնի համաձայնութեամբ Հայաստանը իրար մէջ բաժնեցին եւ ցարական Ռուսաստանը մեր պատմական Ալաշկերտի, Դեադենի հովիտներուն մէջ կը ծրագրէր Եփրատեան խաղաղութիւնը: Միթէ պատերազմի ժամանակը չէր, որ ցարական Ռուսաստանը կ'արգելէր հայերու մուտքը Կարին եւ Հայաստանին մէջ յառաջ կը խաղար եւ առանց պատճառներու յետ կը նահանջէր, տեղի տալով նոր ջարդերու եւ երկրի ամայութեան, որպէս զի ըստ Լօբանով-Բոստովսկու հին ծրագրին տիրէ Հայաստանին առանց... հայերու: Զինադադարէն վերջը, երբ մեծ պատերազմը դեռ կը շարունակուէր, միթէ մեզ չըսին պարզ մենք չենք տայ ոչ զինուոր, ոչ դրամ. թող զինուոր տայ ձեր ազգը, իսկ դրամ ձեր հարուստները: Միթէ մեզ չէին Լքած, երբ Ֆրանսան պարպեց Կիլիկիան. ինչո՞ւ սակայն մենք, որ սա բոլորը գիտէինք անմիտ երեխաներու նման կը տարուէինք, կ'օրօրուէինք ու կը խաբուէինք զանազան պետական անձերու գեղեցիկ, գուցէ քաղաքավարի, յամենայն դէպս կեղծաւոր խօսքերէն: Ահա սա խօսքերն են, որ մենք անդադար կը կրկնենք, որպէս զի ընդգծենք Եւրոպայի ստորութիւնը եւ...

մեր անմեղութիւնը եւ արդարութիւնը...

Բայց մենք, մենք, որ այնքան ոչ հարկաւոր, մեծ զոհեր տրւինք Ֆրանսայի, Անգլիայի եւ

Ռուսաստանի բանակներուն համար, ինչ ըրեր ենք եւ ըրինք մենք հայութեան համար:

Պարպեցինք Ղարսը, չպարպելով հրացան մը:

Մօտ տարի մը ես ապրեցայ Հայաստան — 1920ի Յունուարի 8էն մինչեւ Նոյեմբերի 10ը: Եկայ վառ զգացումներով: Սիրած հայրենիքիս քաղցր շունչը զիս կը տաքացնէր, կ'ոգեւորէր, սակայն ընկերս՝ Ստ. Մամիկոնեանը, զիս կը զգուշացնէր՝

— Գրիգոր, պիտի հիասթափուիս:

Ոչ, կ'ըսէի. եւ սակայն ամէն օր կաթիլ մը թոյն կը մտնէր սիրտս: Բնակարանիս պակասութիւնը եւ կիսաքաղց կեանքս չէին, որ սկսան զիս յուսահատեցնել, այլ աւելի ուժեղ պատճառներ: Եւ ըստ իմ խորին համոզումի, որը չծածկեցի Պոլսոյ մէջ դաշնակցականներէն, ուր եկեր էի Ղարսի անկումէ անմիջապէս ետքը — հայութեան համար այնքան մահաբեր տաճիկներու արշաւանքը — դաշնակցութեան համար ամենայաջող ելքն էր, որովհետեւ առանց արշաւանքին ալ երկիրը կ'երթար կորուստի ճամբով:

Մայիսի 1920ի Պարոն Խատիսեանը մեկնեց Հայաստանէն փոխառութեան գործը արտասահմանին մէջ կանոնաւորելու համար, վերադարձաւ Հոկտեմբերին ու ինձ դառնացած, ըսաւ՝ «Ինչ փայլուն վիճակի մէջ թողեր էի երկիրը եւ ինչ ծանր վիճակի մէջ զայն կը գտնեմ այսօր»:

Սակայն Հայաստանը Մայիսին ալ փայլուն վիճակի մէջ չէր: Օր ըստ օրէ սա կը վատանար, տրամաբանական, հասկանալի եւ անխուսափելի պատճառներու շնորհիւ եւ Մայիսին Հայաստանը փայլուն վիճակի մէջ ենթադրելու համար... պէտք էր շատ կարճատես ըլլալ:

Ժամանակ է, որ անոնք, որ եղեր են մեր երկիրը ու տեսեր են եւ գիտեն ինչ կ'անցնէր կը դառնար հոն, պատմեն եղելութիւնը:

Ես մօտիկէն ուսումնասիրեր եմ եւ գիտեմ Հայաստանի Հանրապետութեան անկումի իսկական պատճառները եւ իբր անկուսակցական, անաչառ կ'ուզեմ նկարագրել իրողութիւնը, առաջնորդուելով հին ճշմարտութիւնով՝ *amicus Plato, sed magis amica veritas* (բարեկամս է Պլատոնը, սակայն աւելի մօտիկ է ինձ ճշմարտութիւնը):

Սա ճշմարտութիւնը կարեւոր է մեր մատաղ սերունդին համար:

Սա ճշմարտութիւնը պէտք է, որպէս զի ա՛յլ չօրօրուինք, չխաբուինք, փնտռենք, գտնենք եւք մը, ուղի մը:

Յանուն փրկութեան մեր ազգին:

11.

Հայաստանի Հանրապետութեան անկողմի իսկական պատճառները:

ա. Մեր աշխարհագրական դրութիւնը եւ մեր դրացիները:

Փոքր Համեմատաբար հողամասի վրայ երեք պետութիւններու՝ Վրաստանի, Հայաստանի Ազրբէյջանի սահմանուիլը, որոնցմէ ամեն մէկը տարուած էր նեղ, անհաշտ ազգայնական ոգով, արդէն սկզբէն լաւ ապագայ չէր խոստանար մէկին: Վրաստանը ձեւականօրէն սոցիալիստական էր, Ազրբէյջանը — մուսավատական, Հայաստանը — դաշնակցական: Սոցիալիստ-դեմոկրատները, մուսավատականները եւ դաշնակցականները, որ Անդրկովկասեան սէյմին մէջ չկրցան համերաշխ կառավարել Անդրկովկասը, նոյն փոխադարձ ատելութիւնը եւ թշնամական ոգին բերին, մտցրին եւ այն երկիրները, որ այժմ պիտի կառավարէին առանձին առանձին: Մուսավատականները տարուած էին պանիսլամիզմով եւ կը նկատէին Ազրբէյջանը իբր թուրքիայի վիլայէթներէ մէկը, հետեւաբար պարզ թշնամի էին Հայաստանին, որ մեծ պահանջներ ունէր թուրքիայէն: Հետաքրքրուողները կարող են կարգաւ կառավարութեան

տպած գաղտնի հեռագիրները, որ Հայաստանին մէջ նստած Ազրբէյջանի ներկայացուցիչները կը տային եւ կը ստանային իրենց կառավարութենէն, որպէս զի մօտաւոր գաղափար կազմեն այն անսահման ատելութեան մասի, որ մուսաւլատականները ունէին հանդէպ Հայաստանի, միակ նպատակ ունենալով ամեն գնով պայթեցնել նոր պետութիւնը: Ազրբէյջանը միշտ կը դաւէր եւ անվերջ ապստամբութիւններ կը սարքէր մեր հայրենիքին մէջ: Ան չէր տար մեզ մազուտ եւ շաբաթը երկու անգամ կը խանգարուէր երկաթուղային երթեւեկութիւնը:

Միւս կողմէ Հայաստանը կարծես վրաստանի պարկը կը ներկայացնէր: Կտրուած ծովէն եւ Պարսկաստանէն, միայն վրաստանի միջոցով մենք կարող էինք միջազգային յարաբերութիւններ ստեղծել եւ զանոնք պահպանել: Սոցիալիստական վրաստանը սա հանգամանքը միշտ ի չար կը գործածէր եւ ամեն անգամ օգտուելով մեր նեղ վիճակէն հայաշատ եւ հայապատկան շրջաններ բռնի կը գրաւէր: Բաթում եկեր էին լի հացահատիկներով ամերիկեան նաւեր, հայերը կը կոտորուէին սովէն, վրաստանը կ'արգելէր հացահատիկներու մուտքը Հայաստան:

Այսպէսով անկասութիւնը պարզապէս վատթարացրեց Հայաստանի վիճակը, ղրկելով զայն երթեւեկութիւններու բոլոր միջոցներէ եւ կղզիացնելով միանգամայն: Սպասումի, փճացումի, կորուստի դուռը լայն բացուեր էր մեր առաջ:

բ. Տնտեսական տազնապար:

Երկիրը աւեր էր: 1918ին մորիկինման եկեր էին տաճիկները եւ ամեն ինչ քանդեր, փճացրեր, անգամ դռներ, պատուհաններ եւ սանդուխներ հաներ, տարեր էին: Արդէն Հայաստանը առաջ ալ հարուստ չէր: Թիֆլիսը եւ Քազուն, կողոպուտներու չենթարկուեցան եւ միեւնոյն ատեն հարուստ էին՝ առաջինը ստացեր էր Ռուսիայէն մեծ հարստութիւն, երկրորդը ունէր քարիւղ: Հայաստանը կողոպուտներու եւ արշաւանքներու ենթարկուեր էր եւ ստացեր էր միայն՝ մէկ շոգեկառք եւ 14 վակոններ մարդատար եւ ապրանքատար:

Մեր երկրի հարստութիւնները՝ բամբակը, բրինձը ու խաղողը ալ չկային:

Առաջինը անհետացաւ պետական մենաշնորհի վախէն, վերջինները շնորհիւ աշխատաւոր ձեռքերու պակասութեան եւ թանկութեան: Բրինձ, որը աւելի աշխատանք կը պահանջէր, չը ցանեցին, գերադասելով հացահատիկը: Խաղողը չթաղեցին հողի մէջ, իսկ ցուրտը սաստիկ էր, ոստերը վնասուեցան, խաղող չստացանք:

Ունէինք բնական հարստութիւններ՝ քարածուխ, աղ, մկնդեղ եւ այլն, սակայն շնորհիւ ապստամբ մուսուլմաններուն չկար աշխատանքի տեւէ ապահովութիւն:

Չկային արդիւնաբերութիւն, առեւտուր: Երեւանի ամենահարուստ խանութին մէջ գուցէ 1000 տաճկական ոսկու ապրանք չը գտնուէր:

Սեպտեմբերի մէկէն 1918 թուի մինչեւ մէկը
Յունուարի 1920ը գանձարանը ունեցեր է
մուտք 30 միլլիոն, իսկ ծախք 300 միլլիոն մեր
չեքերով: Մուտքը ծախքերուն միայն տասանե-
րորդ մասն էր: Բիւջէի հաշուեյարդարի հարց
չկար: Մնանկութիւնը անխուսափելի էր: Դրամը
գնալով կը կորսնցնէր իր արժէքը:

Կիսապաշտօնական «Յառաջ» թերթէն կը
տանք հետեւեալ աղիւսակը

1920 թ ո ն ի			
	Մարտի 16 թ	Մայիսի 10 թ	Նոյեմբերի 10 թ
	Ռուբլի	Ռուբլի	Ռուբլի
	չեքերով		
Տոլարը կ'արժէ .	560	1000	28.000
Տաճկական . . . }	470	900	20.000
Լիքսան }			
1000 ռ. թոննրը վրացական . .	2000	5000	10.000

Այսինքն ութը ամսուայ մէջ մեր դրամը իջեր
էր յիսուն անգամէ աւելի: Միակ աղբիւրը —
արագատիպ մեքենան էր: 1920 թուին առաջի
տասնըմէկ ամիսներուն մէջ բաց էր թողած
արդէն տասնմէկ միլիարդի չեքեր — սարսա-
փելի մեծ գումար մը պղտիկ երկրի մը համար:

Կեանքը կը սկսէ թանկանալ ահռելի չա-
փերով օր ըստ օրէ: Նախարարներու եւ խոր-
հրդարանի անդամներու ռոճիկը մինչեւ Յունիս
1920 թուին 16.000 էր ամսական, ֆինանս-

նախ. օգնական Մ. Շատիրեանի առաջարկութիւնով կը բարձրանայ երեք անգամ ու երկու ամիս անցնելէ ետքը փոխարինաբար կը տրուի երկու ամսուայ ռոճիկ միանուագ: Սակայն ալ բան մը չ'օգնէր:

Կը յիշեմ մեր խորհրդարանի ճաշարանը, ուր կը հաւաքուէինք: Այստեղ նստած էին՝ Շանթը, Սեր. Տիգրանեանը, Դաւիթ Անանունը, Բ. Իշխանեանը, Ստ. Զօրեանը, ակադեմիկոսներ Թամանեան եւ Կոջոյեան: Կերակուրին մէկ տեսակովը չէինք կշտանար, երկուսը պահանջել իրաւունք չէր տար մեր բիւջէն (տեսակը կ'արժէր 1000 ռ.) ու մենք կ'իսաբաղջ օրեր կ'անցնէինք: Խորհրդարանի նախագահ Ա. Սահակեանը կարծես կը հետաքրքրուէր միայն մէկ հարցով — «արդեօք այսօր մթերքներ պիտի տան»: Նիկ. Աղբալեանը յուսահատ կ'ըսէր՝ «երբ կը մտածես, որ վաղը պէտք է կերակրել կնոջդ եւ զաւակներուդ, ուղեղդ չ'աշխատիր»:

Յոյսը փոխառութեան վրայ էր: Սակայն գաղութներու ունեւոր դասակարգը աչքի ընկնող անտարբերութիւն ցոյց տրւաւ: Ալ յոյս չկար որ 20 միլլիոն տոլլարի փոխառութեան 15⁰/₀ ծածկուէր. ճշմարիտ է, որ Ա. Խատիսեանի պատմական ճանապարհորդութիւնը խանդավառ, փայլուն ցոյցերու արժանացաւ: Որչափ շատ ծաղիկներ, ճաշկերոյթներ, գովեստներ, ճառեր, դրօշակներ, ցոյցեր եւ իրականին մէջ պետութեան համար որչափ ծաղրելի գումար ու ոսկի հաւաքուած:

Մենք կարօտ էինք անմիջական լայն օգնութեան դրսէն, օտար պետութիւններէն, որպէս զի ապրենք, այն լայն օգնութեան, որ վերջերս խորհրդային Ռուսաստանը ցոյց տրւաւ, փրկելով այդպիսով մեր ֆիզիքական գոյութիւնը:

Սա օգնութիւնը կը պակսէր եւ բոլորը հրաշքի մը կը սպասէին, միայն հրաշքը կարող էր փրկել:

Այդպիսի տպաւորութիւն կը թողուին վրաս կառավարչական բոլոր շրջանները, որոնց մէջ չէին նկատուեր եռանդ, հաւատ, աշխատանք:

Պարզ բարոյալքում էր, որ կը տիրէր ամեն սրտերուն:

Եւք չէր երեւար:

գ. Հայաստանի ընտելչութիւնը:

Հայերէ ջոկ Հայաստանին մէջ կ'ապրէին՝ մուսուլմաններ, ռուսեր, յոյներ եւ ասորիներ: Առաջինները չէին ընդուներ հայ պետութեան գաղափարը եւ կը քանդէին ուր եւ ինչ կարող էին քանդել: Անոնց քով կ'ապրէին տաճիկ սպաներ, որ կը լրտեսէին: Տաճկաստանը միշտ ճշգրիտ տեղեկութիւններ ունէր մեր ղինւորական դրութեան մասի: Պատերազմի ժամանակ անոնք կը փճացնէին ճանապարհները, հեռագրական թելերը, կը կտրէին մեզ թիֆլիսէն ու ամեն տեսակ աջակցութիւն ցոյց կը տային թշնամուն: Ռուսերը երբեք չ'ուզէին մեզ հպատակել,

որովհետեւ ցարական կառավարութեան օրերով արտօնեալ դրութիւն կը վայլէին Հայաստանին մէջ եւ կ'ուզէին նոյն դրութիւնը պահպանել եւ այժմ: Յոյները հայկական տիրապետութիւնը ժամանակաւոր կը համարէին եւ միշտ դժուարութիւններ կը յարուցանէին կառավարութեան համար: Միայն եղիզները մեզ հետ էին, սակայն միշտ մեր օգնութեան կարօտ եւ կառավարութիւնը անգամ բաց կը թողնէր անոնց դրամ Եւրոպայի մէջ իրենց շահերը պաշտպանելու համար:

Հետաքրքիր էին հայերը: Հայաստանի բնակչութեան համարեայ կէսը — փախստականներ եւ որբեր էին: Գեղացիութիւնը անտարբեր էր հանդէպ պետութեանը, չէր ուզեր տալ ոչ տուրք, ոչ զինւոր: Զարմանքով եւ զայրացած կը հարցնէին ինչպէս եւ այժմ, երբ երկիրը մերն է, դարձեալ, նորէն պիտի տանք զինւորներ եւ տուրքեր...:

Ռուսահայերը ընդհանուր առումով չէին հաւատար նոր պետութեան. կը սպասէին, որ նորէն ռուսերը պիտի գան ու պիտի տիրեն երկրին:

Տաճկահայերը կ'երազէին ուրիշ Հայաստան, ուր Վանն է, Վարինը, Խարբերդը...

Հայրենիքի գաղափարին փարած էր փորամանուութիւնը՝ մտաւորականները:

Այդ մտաւորականներու եւ մնացեալ ժողովրդին միջեւ չկար սերտ, անխզելի, ամուր կապ: Չէին հասկանար զիրար:

Երեւանցիներէ շատ շատերը առանձին սի-
րով կը յիշէին փայլուն եւ գոռոզ Վորոնցով-
Դաշկովներուն, Ֆրէզէներին, Նակաշիձէներին,
որոնց այնքան քիչ կը նմանէին Պարոն Խատի-
սեան, Օհանջանեան, Գիւլիսանդանեան, Արա-
րատեան, Զամալեան եւայլն ու քաշուած իրենց
տները եւ անկիւնները, կը հետաքրքրուէին իրենց
շահերով, իրենց քէֆերով, իրենց հանգիստով:
Ասոնք հայախօս օտարներ էին, որ հայ պետու-
թեան հիմքը չէին կարող կազմել:

Լայն ըմբռնած մտքով ազգ մը գոյութիւն
չունէր Հայաստանին մէջ:

դ. Մեր բանակը:

Հայաստանին մէջ անընդհատ կռիւններ էին
եւ մեր բանակին էր վերջնական խօսքը: Ան-
ունէր կառկառուն դէմքեր՝ զօրավարներ Սա-
գարըէկով, որը ընդհանուր հրամանատար էր,
Գամազով եւ Արարատով, որ հռետանի
գլուխը կանգնած էին, Ախվերդով եւ գնդա-
պետ Վեքիլով, որ շտապի գործերու գլխաւոր
վարիչներն էին: Սակայն ասոնք այլասերուած
էին, չը գիտէին հայերէն լեզուն, պատմութիւ-
նը, հայ իրականութիւնը: Կարծես ակամայ եկեր
էին, ակամայ կը ծառայէին, յարմար առիթ մը
փնտռելով, որ հեռանան մեզմէ: Արդէն կ'ըն-
դունէին, որ մեր հանրապետութիւնը ժամա-
նակաւոր, անցողական շրջան մ'է եւ կը սպա-

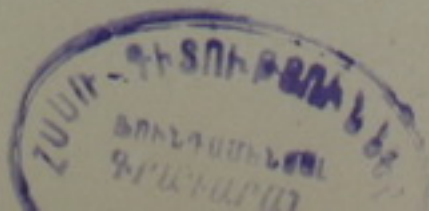
աէին, որ այսօր կամ վաղը կամաւորական բանակը պիտի գայ եւ տիրէ երկրին: Ահա փոքր, բայց բնորոշ դէպք: Կառավարութիւնը ճաշկերոյթ մը կը տար Անգղիոյ ներկայացուցիչ Ստոքսին: Զօրավար Նաղարբէկովը, կը խնդրէ ինձմէ, որ ես անոր տամ «Շուստովի» կօնեակը: Շուստովի գործարանը բռնագրաւուած էր ու շիշերուն վրայ «Արարատ» էր գրուած:

— «Շուստով չկայ արդէն, ըսի ծիծաղով, կ'առաջարկեմ «Արարատը»

— «Շուստովը, պատասխանեց զօրավարը համոզուած ձայնով, արդէն Սոյի է»: Այն ատին կամաւորական բանակը մօտեցեր էր Սոչին ...:

Ըսենք եւ այն, որ շնորհիւ Դրօ, Սեպուհ եւ Ռուբէն խմբապետներուն, որոնցմէ վերջինը զօրական նախարար էր, կառավարութիւնը առաջին հերթին աւելի շատ բաւարարութիւն կը տար խմբերու կարիքներուն. ահա ինչու խմբերու եւ կանոնաւոր զօրքերու մէջ կային մրցում, նախանձ, անբաւականութիւն, անգամ փոխադարձ ատելութիւն: Կամաւորները յառաջ բերին թաւան, մաուզէրութիւն եւ կարգապահութեան անկումը:

Հասարակ սպաներու մէջ կային 7—10 հոգի պատրաստուած, անձնուէր պաշտօնեաներ: Մեծամասնութիւնը ռուս բանակի թափթփուկներն էին: Անոնց եւ զինուորներու մէջ կապ չկար: Ծեծ, ապտակ, հայհոյանք, անվայել վերաբերմունք սովորական երեւոյթներ էին սպա-

ներու համար¹: Փաստ մ'է, որ զինուորը չէր ստանար այն, ինչ որ պէտք էր ստանար, սակայն սպան կը ստանայ կրկնակին, անպէտք իրերը տալով զինուորին: Ղարսի առաջի դիրքերուն մէջ, ուր խոնաւ էր, ցուրտ եւ հողմը անպակաս, զինուորները չունէին տաք շորեր եւ կօշիկներ: Տաք շորեր բաժանելը արգիլեր էր խորհրդարանի նախագահ Ա. Սահակեանը, որ ինքը պիտի գար, բաժանէր եւ ի հարկէ անվերջ ճառեր արտասանէր, իսկ կօշիկներ... կը վաճառէին սպաները ժողովրդին: Նըւէրները բանակին — բանակ չէին հասներ ու կը թաւանդուէին սպաներէն: Ար պատահէր եւ այնպէս, որ սպաները կ'ուղարկէին թաւանի զինուորներուն ու կը պատուիրէին, որ իրենց բերեն այս ինչ այն ինչ իրերը: Այսպիսով հետզհետէ զինուորները կորցրած էին իրենց յարգանքը դէպի սպաները ու ընտելացած էին կողոպուտի:

1920ի ամռան մեր Բըիւք-Վեդիի եւ Զանգերասարի գրաւումը Հայաստանի հանրապետութեան կորստի սկիզբը պէտք է համարել: — Ահագին, մշակուած դաշտեր, ժողովուած ու դիզուած հացահատիկ, բրինձ, բուրդ, բամբակ, ուրիշ մեծ հարստութիւն ընկաւ բանակի ձեռքը: Առաւփարութիւնը ապահով կա-

¹ Սպաները ժողովրդի հանդէպ ալ իրենց կը պահէն վատ: Այսպէս Փետրուարին 1919ին Իւզա գիւղին մէջ սպայ Քոչարեանը կը ծեծէ ուսուցիչ Սիմէոնեանին աշակերտներին եւ ծնողներու առաջ անոր բնակարանի բռնագրաւման առթիւ:

րող էր կէս տարի մը կերակրել իր բանակը եւ ժողովուրդը: Ու ահա սկսաւ ահռելի թաւան մը: Շարան շարան թաւանչիներու ամբօխը նետուեց հոն ու հաւաքուած հացահատիկի պարկերուն վրայ կը կոտորուէր քաղցէ եւ ջերմախտէ, այո՛, քաղցէ, որովհետեւ ուտելու բան չկար: Սպաները, զինւորները եւ կօկարտ կրողները ուժով կը յափշտակէին ամբօխէն թաւանը ու սայլերով կը բերէին Երեւան վաճառելու: Թաւանի համաճարակ էր: Երբ մենք կը բողբէինք, բարձր պաշտօնեաները եւ խորհրդարանի անդամները մեզ կ'առարկէին՝ «միշտ տաճիկները Հայերուն թաւաներ են, ինչ կ'ըլլայ, եթէ անգամն ալ Հայերը թաւանեն տաճիկներուն:»

Զինւորներու գրպանները արդէն դրամ կար ու դասալիքներու թիւը դարձաւ շէմցուցիչ: Նոյեմբերի 1920ին Սանահին կայարանը մենք առիթ ունեցանք մանրամասն տեղեկութիւններ ստանալ Հայաստանի զօրահաւաքի արտակարգ կոմիսար Պ Վալադեանէն, որուն շատոնց գիտէինք, մեր բանակի մասին: Պ. Վալադեանը ժամանակին տուեր է խորհրդարանին ուշագրաւ զեկուցում: Աղբաբայի կռիւներու արդէն յաջորդ օրը (Յունուար 1920) հրամանատարութիւնը կը զգայ, որ զօրք չունի: Զօրավար Փիրումեանը կը խնդրէ զրկել իրեն կամաւորներ: Գնդապետ Մազմանեանը Զլդրին մէջ առաջ պիտի խաղար 800 զինւորներով, ներկայ էին միայն 200ը: Ճակատ կը զրկեն Ալեքսանդրա-

պօլի պահակը եւ փողոցներու մէջ կը հաւաքեն պատահական մարդկանց պահակային ծառայութեան համար: Ըստ Վալադեանի մենք պիտի ունենայինք 40 հազարնոց բանակ: Չունէինք եւ 10 հազար, թէեւ թղթի վրայ 27 հազար էր եւ այդ հաշուով ալ դրամ կը ծախսուէր: Զեղծումներ կ'ըլլային զինուորակոչութեան ժամանակ: Վիճակագրութեան բացակայութիւնը կը բարդացնէր զինուորակոչութեան հարցը, իսկ արմատ ձգած դասալքութիւնը կը քայքայէր բանակը: Պ. Վալադեանը կը պնդէ, թէ կային անձեր, որ տասն անգամ կը փախչէին եւ տասն անգամ կը ներուէին եւ նոր զգեստներ կը ստանային: Աբարանի խոզնափար գիւղը պիտի տար 150 զինուոր, տուեր է ... երկու հատ: Գանագրմաշը հարիւրի տեղ տուեր է ... մէկ հատ, 20ի Հոկտեմբերի 1919ի երեւան զինուորակոչութեան կը ներկայանան 150 հոգի, տեղը կը հասնի մէկ հատ: Զինուորակոչները արդէն իրենց զօրամասերը գացած ժամանակ կը հաշուէին ճանապարհին: Իգգիր Սեպուհին կը զրկեն 98 զինուոր, կը գան 25 հոգի: Գասալիքներուն չեն հետապնդեր: Արտակարգ խտտութիւն պէտք էր: Առ հասարակ փողոցներու մէջ կը որսային, կը հաւաքէին երիտասարդներին, կու տային ձեռքերը հրացաններ եւ անվարժ, անուս խուժանք կը կանչէին ծառայութեան: Խուժանք հարկաւ իրական ուժ չէր, շուտ կը մատնուէր խուճապի, կը մտածէր թալանի մասին ու ան-

պէտք տարր մ'էր, որ կը թուլացնէր կանոնաւոր զօրքը եւ կը բազմացնէր դասալիքներու թիւը:

Սա բոլորը խորհրդարանը լաւ գիտէր: Խորհրդարանը անգամ ունէր զինւորական սեկցիա, որու մէջ չկար սակայն զինւորական մը: Նախագահը Ռուբէն Տէր Մինասեանն էր, որ 1920 Ապրիլին նշանակուեցաւ զօրական նախարար, անդամներ էին՝ Պ. Պ. Զամալեան, Վարոս Բաբայեան եւ բժ. Մելիքեան: Ասոնք բիւրօի ազդեցիկ անդամներն էին եւ ոչ մէկ բան ըրին զինւորութիւն պատրաստելուն համար:

Գուցէ աւելորդ չէ ըսել եւ այն, որ Երեւանի բարեդ (բերդապահ) նշանակուած էր դերասան Շախաթունի, մեր բեմի զարդերէն մէկը, ցոլուն դէմք, գեղեցիկ շարժուածքներով, միանգամայն անհամապատասխան իր պաշտօնին: Շնորհիւ սակայն իր արտաքինին, սիրով ընդունուած էր մեր երկու վարչապետներու կողմէ եւ անգամ Պ. Խատիսեանը Յուստատանէն բերաւ անոր բարձր շքանշան, իբր ամենաարժանաւոր հայ... ապային...

Իրիկունները մենք միշտ կը լսէինք բերդի պահակներու երաժշտութիւնը, ադ կը նշանակէր, որ զինւորները իր տեղերն են, հանգիստ կ'ընեն... Սակայն միեւնոյն զինւորները անգամ սպաներ է ընկերակցութեամբ Երեւանի շրջակայքերու մօտ կը թալանէին գեղացիներուն, որ սալլերով կը բերէին քաղաք ձմերուկ, սեխ, բանջարեղէն, մրգեր...

Քաղաքի բնակչութիւնը կը գանգատէր, իսկ բարեդ. Շախաթունին՝ ապահով կը շարունակէր իր ... ծառայութիւնը:

Կը յիշեմ, երբ Անգղիան բաց թողեց ռազմամթերք եւ զէնքեր Հայաստանին, առաջարկեց Պարիզի պատուիրակութեան եւ ինստրուքտորներ: Անգղիական զօրավարի կարծիքով, մենք չունէինք զօրք, այլ «հորդա», «բանդա» ... Պատուիրակութիւնը կը դիմէ զօրավար Ղորղանեանին, որ կարծիք կը յայտնէ, թէ հայ հետեւակ զօրքը կարող է օրինակ ըլլալ եւ ... եւրոպական զօրքերուն ... Առաջարկութիւնը չ'ընդունուիր ...

Կ'երեւի, որ զօրավար Ղորղանեանը շատոնց չէր տեսած մեր բանակը ...

ե. Ինչ կ'անցնէր, կը դառնար Ղարս:

1919 Մարտին ես քսան օր անցկացրի Ղարս: Հիւրասիրուած էի նահանգապետ Ղորղանեանէն եւ կ'ապրէի անոր բնակարանը եւ ամէն առաւօտ կ'ըսէի իրեն՝ կը զարմանամ, որ դեռ Ղարսը մերն է:

Որովհետեւ ես չէի տեսներ Ղարսի մէջ զինուոր մը ...

Ղարսը պաշտպանելու համար պէտք էր առնուազն 30 հազարանոց բանակ եւ 800 մասնագէտ սպաներ հռետանին կառավարելու համար: Մենք ունէինք տասը սպաներ եւ 5000

զինւոր ոչ Ղարսին մէջ, այլ Սարը Ղամիշ եւ
 ուրիշ շրջակայքերը: Բերդային թնդանօթները
 բարեկիրթ Անգղիացիները հաներ էին ու յանձ-
 ներ կամաւորական բանակին: Բերդի զանազան
 մասերը կապուած չէին անգամ իրար հետ հե-
 ոախօսով: Երկու զօրավարների Փիրումեան եւ
 Յովսէփեան բաւականին հարստութիւն ձեռք
 բերեր էին, մանաւանդ վերջինը, որ 65 կովեր
 ունէ: (կովը կ'արժէր կէս միլիօն): Երկու զօ-
 րավարները եւ քաղաքագլուխ Նոհրատեանը
 շարունակ կ'անհանգստացնէին խորհրդարանի
 անդամներուն, որպէս զի հեռացնեն Ղարսէն
 նահանգապետ Ղորղանեանին, որ ահագին հըմ-
 տութիւն ունէր կառավարչական, սակայն հին
 ուղղութեան մարդ էր, ոռւս պաշտօնէութեան
 աւանդութիւնները որդեգրած եւ անհամապա-
 տասխան նոր ժողովրդական սկզբունքներուն:
 Ղորղանեանը իրեն մօտեցրեց Վադիմով մէկը,
 որ տաճիկ էր ծագումով, քրդերու բարեկա-
 մը, ազդեցիկ, վարպետ մարդ: Շնորհիւ անոր
 մուսուլմանները 50 միլիօն գրուեցան անկա-
 խութեան փոխառութեան, նուիրեցին կարմիր
 խաչին կէս միլիօն ու կը բերէին Ղարս էժան
 գնով պանիր, իւղ, մեղր կառավարութեան
 պաշտօնէութեան համար: Վադիմովի սպանուած
 եղբօրը քովէն գտան անոր նամակը Ազըբէյ-
 ջանի կառավարութեան: Վադիմովը կը հաւա-
 տացնէր, որ իրեն չեն հասկնար, ան երեսանց
 կը ծառայէ Հայերուն, որպէս զի աւելի լաւ
 ծառայած ըլլայ մուսուլմանութեան: Եւ իրաւ,

որ տաճիկները միշտ ամենաստոյգ տեղեկութիւններ ունէին մեր դիրքերու, մեր զօրքերու մասին, մենք եւ ոչինչ գիտէինք տաճիկներու մասին եւ միշտ յանկարծակիի կու գայինք: Արդեօք կադիմովը չէր աղէտի պատճառներէն մէկը:

Եւ Ղարսը մենք պարպեցինք չպարպելով հրացան: Կառավարութիւնը յամառ մեծամասնականներուն կը վերագրէր Հայերու չկռուիլը: Կան պարզամիտներ, որ կը կրկնեն սա առասպելը:

Ահա եղելութիւնը:

Ղարսի ժողովրդի մէջ կար համոզում մը, որ կարող են դիմադրել առնուազն վեց ամիս: Զօրավար Փիրումեանի հրապարակով իր գերդաստանը ճանապարհ ձգելը եւ խորհրդարանի երկու անդամներու Պ. Պ. Աբեղեանի եւ Լ. Թադէոսեանի գիշերային փախուստը, մինչդեռ անոնք դեռ երեկոյեան քաջալերելով ժողովուրդը, կ'երդնուին, որ «այստեղէն կը հանեն միայն իրենց ոսկրները» — խուճապ առաջ կը բերեն: Երկու ուսուցչուհիներ, որ իբր գթութեան քոյրեր, գացեր էին դիրքերը, ինձ իբր կարմիր խաչի նախագահի, պատմեր են, թէ զօրավար Յովսէփեանը ապրանքատար ինքնաշարժերով, որ պիտի հասցնէին փամփուշտներ կռուող բանակին, իր կահ-կարասիքը եւ կաթնատնտեսութեան գործիքները կը փոխադրէր ապահով Ալեքսանդրապոլ: Զինուորները կ'ըսէին, եթէ փախչելու բան է, մենք ալ փախչինք: Կառավարչական շրջաններէն լսեր եմ, որ

անբարոյականացած, թալանչի սպաները կ'ըսէին դիրքերու մէջ կանգնած զինւորներուն՝

— «Ինչո՞ւ կանգներ էք, չէք տեսներ, որ անդօր ենք, որ փրկութիւն չկայ, փախէք:»

Զինւորները կը փախչէին եւ սպաները կու գային եւ կ'ըսէին — «Ի՞նչ ընէինք, զինւորները փախան, մինակ մնացինք, մենք ալ փախանք: Սա էր պատճառը, որ զինւորները լաւ սպանեցուն ալ չէին հաւատար: Գնդապետ Մաղմանեանը գնդակով վերջ կու տայ իր կեանքին, որովհետեւ զինւորները կը հրաժարուին պաշտպանել կամուրջը, ուստի պիտի անցնէին տաճիկները:

13 Նոյեմբերի 1921 ես ականատես էի Ղարաքիլիսէ, թէ ինչպէս հայ զինւորները մացառներու մէջերէն կը փախչէին ոչ թէ տուն, այլ չեղօք գօտին: Նոյն օրերուն Սանահինէն խումբ խումբ զինւորներ ոտով Վրաստան կ'անցնէին: Եթէ մեծամասնական քարոզները ազդած ըլլային, պիտի եղբայրակցէին մոլոսութեաններու հետ կամ վերադառնային տուն իրենց ընտանիքներուն եւ յամենայն դէպս ըմբոստանա ին կառավարութեան դէմ: Ըսելի մօտ չէր ճշմարտութեան անգղիացի զօրավարը, որ կ'ըսէր թէ մենք զօրք չունինք, այլ «հորդա», «բանդա»...

զ. Դաշնակցական կառավարութիւնը:

Երկրի վերոյիշեալ ծանր կացութիւնը անշափ կը բարդացնէր զայն կառավարելու խնդիրը: Բոլոր հայ կենսունակ ուժերու համագործակցութիւնը ստիպողական անհրաժեշտութիւն մ'էր: Սակայն դաշնակցականները կը ժխտէին կօալիսիոնի կարիքը եւ մեր հարցին, ինչո՞ւ այդպիսի սխալ ճամբայ կը բռնեն, մեծամտութեամբ կը պատասխանէին — մենք կը ստեղծենք միացեալ, անկախ, ազատ Հայաստանը եւ ան ատեն կը յանձնենք ամենուդ կառավարչական ղեկը:

Հայաստանի մէջ կային հինգ կուսակցութիւններ՝ դաշնակցական, ժողովրդական, ռամկավար, սոցիալ-դեմոկրատ եւ սոցիալ-յեղափոխական: Վերջի երկու կուսակցութիւնները չունէին բաւականաչափ անդամներ, բայց ունէին աչքի ընկնող կարկառուն դէմքեր (Բ. Իշխանեան, Գ. Անանուհ, Ստ. Զօրեան, Լ. Սարգսեան, Մենախորեան, Թումանեան, Գր. Զուրարեան եւ այլն): Ժողովրդական կուսակցութիւնը որը աւելի արմատ ձգեր էր գաղութներուն մէջ, հոս առանձին ուժ չէր ներկայացներ: Ռամկավարը նոր սկսեր էր իր գործունէութիւնը: — Ամենէն աւելի կազմակերպուածը, ուժեղը, հին պատմութիւն ունեցողը — դաշնակցութիւնն էր: Սակայն հայութեան ամենամեծ զանգուածը չեզոք դիրք կը բռնէր եւ անկուսակցական էր: Մեր ամեն աշխատանքը ստեղծել անկուսակցականներու միութիւն, որու նպատակը ըլլար — պահ-

պանել հայ ազգի ֆիզիքական գոյութիւնը, տա-
րածել պետականութեան գաղափարը, աջակցել
Հայաստանի վերաշինութեան, լուսաւորութեան
եւ Անդրկովկասի ազգերի համերաշխութեան
— ապարդիւն մնացին: Առաջին ժողովին ներկայ
էին 70 մարդ, երկրորդին 25:

Հայաստանի կառավարութեան գլուխ ան-
ցան դաշնակցականները, որ ոչ մէկ պետական
փորձ ունէին: — Աչքի ընկնող ուժեր ալ չու-
նէին: Ղեկավարները շատ միջակ ընդունակու-
թիւններու տէր մարդիկ էին, որ միանգամայն
անկարող էին փրկել ստեղծուած դրութիւնը:
Եւ իրական, կենդանի, հարկաւոր աշխատանք
անոնք չըցուցադրեցին:

Տնտեսականը բարելաւելու համար կօալի-
սիոն ալ չէր օգներ: Պէտք էր օտար պետութեան
մը աջակցութիւնը եւ քանի որ Եւրոպան եւ
Ամերիկան դրամ չէին տար, միակ խորհրդային
Ռուսաստանն էր, որ կարող էր մեղ փրկել:
Սակայն դաշնակցականները կը հաւատային Անգ-
ղիային եւ կը հետեւէին անոր ցուցմունքներուն:

Մենք տեսանք արդէն, որ երկու տարուայ
մէջ դաշնակցականները չը կարողացան կազմա-
կերպել զօրքը: Գեռ երբ Պարոն Խատիսեանն էր
վարչապետը, զօրական նախարար էր զօրավար
Արարատովը, պատրաստուած, հմուտ ղինւորա-
կան: Արդէն ինքը Պարոն Խատիսեանը կաս-
կածաւոր դաշնակցական մ'էր բիւրօի տեսա-
կէտէն: Ահա ինչո՞ւ երբ Պարոն Օհանջանեանը
վերադարձաւ Եւրոպայէն՝ Բիւրօն զայն նշանակեց

վարչապետ: Ան սերտ կապեր ունէր խմբապետներու հետ ու զօրական նախարար նշանակեց միանգամայն ադ պաշտօնի համար անպէտք, անգամ վնասակար, ինքնահաւան Ռուբէն Տէր-Մինասեանին, որ կ'ըսէր բարձր՝ իմ աստուածը իմ կուսակցութիւնն է¹: Արա օրով Պարոնայք Գրոն եւ Սեպուհը կը նշանակէին հրամանատարներ, մինչդեռ մենք ունէինք պատրաստուած զօրավարներ: Եւ երբ բանը բանէ անցեր, գացեր էր, երբ բարոյալքումը մտեր էր զինւորներու սըրտերուն մէջ, դաշնակցական բիւրօն նորէն Պարոն Խատիսեանին կը դիմէ ու կը զըկէ զայն զինւորներուն, որպէս զի ան խօսքերով տաքացնէ անոնց թուլացած, սպառուած ուժերը...

Այսպէս երկու տարուան մէջ դաշնակցականները անկարող եղան ստեղծել որ եւ է կապ իրենց եւ զինւորներուն մէջ...

Երրորդ եւ ծանր հարցը մեզ համար հարեւան ազգերու համերաշխութիւնն էր: Պէտք էր ամեն գնով սա համերաշխութիւնը ստեղծել: Իրաւ է Պարոն Պ. Լեւոնեանի զեկուցումի վրայ կառավարութիւնը կեանքի կանչեց շատ համակրելի մարմին մը՝ օտար ազգերու վարչութիւն,

¹ Շնորհիւ Ռ. Տէր-Մինասեանի անոր եղբայրը, որ մեր Բազուի առեւտրական ներկայացուցիչն էր, անպատիժ կը կողոպտէր մեր գանձարանը: Մեր Բաթումի հիւպատոսը ինձ ցուցուցեր է երկու գործեր՝ խօտի եւ բամբակի վերաբերեալ: Մեզ համար ալ կասկած չըկար, որ Պարոն Ներկայացուցիչը կը իւրացնէր իր ազգատ հայրենիքի ինչքերը:

որ պիտի մօտեցնէր իրար բոլոր ազգերը, տարածէր անոնց մէջ լուսաւորութիւն, տար բժշկական օգնութիւն եւ այլն: Գործին ղեկավար նշանակուեցաւ ինքը Պարոն Լեւոնեանը: Սակայն հիմնարկութիւնը գոյութիւն ունէր թղթի վրայ: Ղարսի հայ մուսուլման համագումարը, որ պիտի մերձեցնէր սա երկու տարրերը, անյաջող անցաւ: Գաշնակցականները, որ միշտ մարտական դիրք բռնած էին հանդէպ մուսուլմաններու, անկարող էին առ հասարակ գլուխ բերել հարեւան ազգերու համերաշխութեան գործը:

Ուրեմն երեք մեծ խնդիրները՝ տնտեսական, զինւորական եւ ազգերու համերաշխութեան, ջուրը ընկան:

Հանրապետութիւնը դատապարտուած էր ու ալ չէր կարող փրկուիլ:

Եւ ահա սա երեք խնդիրներու վրայ կ'աւելնայ չորրորդ շարիքը, որ օրհասական նշանակութիւն ունէր՝ դաշնակցականները չէին ըմբռներ պետական գաղափարը եւ պետութեան մէջ պետութիւն մը կը կազմէին: Մենք ունէինք խորհրդարան 80 անդամներէ բաղկացած, վարչապետ, նախարարներու դահլիճ: Ասիկա — սակայն արտաքինն էր ժողովրդի եւ օտարներու համար, ցոլուն, անպէտք արտաքին, որովհետեւ կառավարութիւնը իսկապէս գաշնակցական բիւրօն էր, ամենավատ կառավարութիւնը, որովհետեւ անպատասխանատու մարմին մ'էր, որ գաղտնի եւ միմին մէջ կը գործէր, ժողովրդի անունով, անոր հաշիւ չը տալով: Բիւ-

րօն կը նշանակէր եւ կը փոխէր վարչապետ, նախարարներ, բարձր պաշտօնեաներ ու կը տարանոց հրահանգներ: Բիւրօէ ետքը կու գային տեղական դաշնակցական մարմինները, որ տեղերը կ'ընէին այն, ինչ որ կ'ընէր բիւրօն Հայաստանի սրտին մէջ: Տաճիկները կը մօտենան Ղարսին: Լիազօր հրամանատար զօրավար Փիրուսեանը կը հրամայէ որբանոցները տեղափոխել աւելի ապահով տեղ: Ղարսի դաշնակցական կոմիտէն կը կարգադրէ որբանոցները թողնել Ղարս եւ անոնք տաճիկներու ձեռքերը կ'իյնան: Ղարաքիլիսայի դաշն. կոմիտէի միջամտութիւնովը ղինւորակոչութենէ կ'ազատուին Ալ. Բարլանեան եւ Սուրէն Դրաբեան: Սիմօն Արացեանը Գարաշիշակ կը նշանակէ գանձապետ, թէեւ Թիֆլիսէն հրաւիրուած է մասնագէտ, որ ստացեր է ճանապարհածախս 25.000 ռ.: «Ինչ ընէր, կ'ըսէ ֆինանս. Նախարարի օգնական Պարօն Մ. Հաթիրեանը, տեղական կոմիտէն կը պահանջէր»:

Ահա ուրիշ փաստեր:

Իբր Դօնի դիւանագիտական ներկայացուցիչ Դօնի կառավարութեան անկումէ ետքը, ես նշանակեցի Ռոստովի համար հիւպատոս եւ ինքս վերադարձայ Հայաստան: Դօնի կառավարութիւնը ալ չկար: Վամաւորական բանակը, ինչպէս քանիցս ղեկուցեր էի արդէն կառավարութեան, միշտ մեզ անբարեացակամ էր: Բանակն էր, որ քանիցս մերժեց հացահատիկ ղրկել սովեալ Հայաստանին դրամով անգամ: Բանակն

էր, որ ի պատասխանի իմ գրաւոր բողոքին զօրա-
վար Վեազմիտինովի 28 Հոկտեմբերի 1919,
Համարաւ 5067 գրութիւնով ինծի կ'իմացնէր,
որ ան դեռ չէր ճանաչեր Հայաստանի ներկայա-
ցուցիչներու իրաւունքը տալ անցագրեր: Կա-
մաւորական բանակէն ալ բան մը չունէինք
սպասելու:

Անոր վերջնական յաղթութիւնը մեր վերջ-
նական պարտութիւնը պիտի ըլլար: Մեզ ամեն
գնով պէտք էր խորհրդային Ռուսաստանի կող-
քին կանգնիլ ու համակերպուիլ, քանի որ անոր
միջոցով մենք կարող պիտի ըլլայինք պահպանել
մեր անկախութիւնը: Ինչ պէտք էր լիազօրու-
թիւններ ստանալ նորէն Ռուսաստան վերադառ-
նալու համար:

Վարչապետ Պարոն Խատիսեանը կտրեց
խօսքերս աս բացականչութիւնով՝

— “Անգղիան ինչ պիտի ըսէ...”

Եւ ինչքան մօտիկէն կ'ուսումնասիրէի Պարոն
Ալ. Խատիսեանին, այնքան դժբախտաբար կը
համոզուէի, որ այդ եռանդոտ, գործունեայ
մարդը պետական իմաստով փայլուն ոչնչութիւն
մ'էր, տարուած միակ ցանկութիւնով — մնալ
նախարարական պաշտօնին մէջ: Բնորոշ չէ, որ
Պարոն Խատիսեանը անգամ պաշտօնական ըն-
դունելութիւններու ատեն կը խօսէր ոչ թէ
Հայաստանի, այլ դաշնակցական կուսակցութեան
անունով: Բնորոշ չէ արդեօք, որ վարչապետը
ժամերով կը խօսէ ճարտարապետին հետ երե-
կոյթի մասին, երբ ընդունարանը լի է հերթի

սպասողներով ու ինձ կ'ըսէ՝ «ամեն բան ես պիտի ընեմ», կը խորհրդակցէինք Պարոն Թամանեանի հետ, ինչպէս եւ ուր շարել աթոռները, սեղանները, ծաղիկները...

Պետական սկզբունքը կը պահսէր եւ միւս վարչապետին Պարոն Օհանջանեանին:

Պետական սկզբունքին բոլորովին հակառակ էր արդէն այն սխալ գաղափարը, թէ կայ «դաշնակցական» Հայաստան, ուր դաշնակցականները արտօնուած դասակարգ մը ըլլային:

Արդէն զիս զգուշացրեր էին բարեկամներս եւ երբ եկայ Հայաստան, իսկոյն խնդիր ներկայացրի դաշնակցական բիւրօին, որ իբր հրապարակագիր, շատ կը հետաքրքրուիմ ամեն հարցերով, որ Հայաստանին կը վերաբերուին, ուստի կը խնդրեմ, որ զիս հրաւիրեն ամեն ժողովներուն, որ լոկ կուսակցական բնոյթ չեն կրեր: Խնդիրը յանձնեցի Պարոն Ա. Վրացեանին: Անկէ ետքը քանիցս դիմեցի, ինչու զիս չեն հրաւիրեր:

«Բիւրօի ժողովները գաղտնի են անգամ հասարակ դաշնակցականներու համար», պատասխանեցին ինձ:

Պարոն Օհանջանեանը եկեր էր Պարիզէն, ուր գացեր էր ազգին դրամովը: Զեկուցում տուա գաղտնի բիւրօին եւ հրապարակաւ քաղաքային տան մէջ «դաշնակցական ընկերներուն»: Այնպէս ալ անկարող եղանք ծանօթանալ ադ զեկուցումի հետ:

Պետական հաշուով գացին Մոսկւա Պա-

րոնայք Շանթ եւ Տէրտէրեան: Զեկուցում
տւին բիւրօին: Մենք, որ դաշնակցականներ
չէինք, բան մը չիմացանք:

Միշտ անտեղեակ էինք անցքերի իրադար-
ձին եւ շատ բաներ դժբախտաբար մենք իմա-
ցանք շատ ուշ... Պուքրէշ...

Մայիսի մէկի ցոյցերը եւ խուլ լուրերը
սպանութիւններու մասին կուսակցական հողի
վրայ զիս շատ վրդովեցին: Գրեցի յօդուած, որ
կիսապաշտօնական «Յառաջ» կարող չէր տպել
եւ ես զայն յանձնեցի «Ժողովուրդի» խմբա-
գրութեան: Պատահամբ այսօր ձեռքս են իմ
գրած բնագիրը, շարած յօդուածը եւ խմբա-
գրութեան մակագրութիւնը:

Ահա այդ յօդուածը՝

Քանի որ դեռ ուշ չէ:

Հայի արիւնը հոսում է արդէն... հայի
ձեռից: Դրութիւնը բարդանում է: Մեր դռան
կանգնած է թշնամին: Սովը պարզում է իր մա-
հաբեր բազուկը մեզ խեղդելու եւ լինել չլինե-
լու հարցը դրած է այս անգամ մեր առաջ
լրջօրէն:

Սթափւել պէտք է:

Գործել պէտք է:

Եւ գործել պէտք է ազգովին, միահա-
մուռ, իբրեւ մի մարդ:

Ազգը այսօր մի կամք պիտի լինի, որ յաղթէ:

Իսկ կառավարական մեր շրջանները դար-
ձեալ պարապւում են քոմիթաճութիւնով, ու-

րոյն ազգից, յանուն կուսակցութեան, կու-
րօրէն եւ յամառօրէն ոտնակոխ անելով —

Ազգի կամքը:

Ես չեմ կարծում, որ դաշնակցականները
ենթադրեն, որ նրանց կամքը — ազգի կամքն
է, քանի որ նրանք հինգ տոկոսն են կազմում
մեր ազգի:

Մեր կուսակցական պարլամենտը եւ մեր
կուսակցական նախարարները պիտի դադարեն
վերջապէս կարծելու —

Որ ազգի վրայ մտածելը, ազգի բաղդը
որոշելը դաշնակցականների —

Արտօնութիւնն է եւ ոչ թէ —

Պարտականութիւնը:

Թշնամին կանգնած է մեր դռան եւ ահար-
կու սովը նրա կողքին:

Մոռացէք ձեր կուսակցական մանր հաշիւ-
ները, կուսակցական մեծամտութիւնը այս պա-
տասխանատու պահուն եւ յանուն մեր բաղմա-
չարչար ազգի անխարդախ շահերին, միացրէք
ազգը, ստեղծեցէք մի կամք, որի մէջն է միայն
մեր փրկութիւնը: Դուք կարօտ էք ամեն մի
ազնիւ հայի

Խեղքին եւ

Աջակցութեան:

Քանի որ դեռ ուշ չէ, հանեցէք վերջապէս
մեր հայ ազգի բաղդի հարցը հենց կուսակցական
խուլ եւ բարձր պատերից դուրս հրապարակ:

Որ վերջապէս եւ մենք բոլորս հասկանանք, ինչո՞ւ օր ըստ օրէ մեր դրութիւնը բարդանում է:

Քանի որ դեռ ուշ չէ, հրաւիրեցէք ձեր ժողովներին ժողովրդական, սոցիալ-դեմոկրատ, էս-էռ, մեծամասնական կուսակցականների եւ անկուսակցականների ներկայացուցիչներին:

Միայն այդպէսով դուք կը դադարէք հոգեկան անդամալոյծներ դառնալուց եւ միայն այդպէսով դուք կը փրկէք մեր ազգը:

Ահա ինչ մակագրութիւն ըրեր է Խմբագրութիւնը՝

“Խմբագրութիւնից անկախ պատճառներով սոյն յօդուածը հնարաւորութիւն չունեցանք զետեղելու թերթի մէջ, թէ եւ արդէն շարուած պատրաստ է: Խմբագրութեան քարտուղար Տէր... (անհասկանալի) Երեւան Մայիսի 4ին:”

Զեմ ծանրանար լսածներուս վրայ: Սակայն շատ բնորոշ էր մեր դրամը:

Անդրկովկասեան սէյմի բոները շատ աւելի հայկական էին: Հայաստանի բաց թողած դրամը — ռուսերէն լեզուով գրուած մուրհակ մ'էր Ռուս պետական դրամանոցի Երեւանի բաժնին տրուած: Զորս հայ տառեր կային դրուած, Ռուս պետական դրամանոցը — Մոսկուա էր եւ Խորհրդային Ռուսաստանին կը պատկանէր. Երեւանի բաժինը կը ճանաչէր կամաւորական բանակը: Նոր հայկական դրամներու նկարները ըրեր էր յայտնի ակադեմիկոս Առնոյեանը. նկարները հաստատուեր էին կառավարութենէն եւ յանձնուիր էին ուրիշ նկարիչ Պարոն Ֆեթ-

վաճեանին արտասահման տանելու համար։
Վերջինս կը տայ տպագրելու իր նկարները եւ
երբ տպւած դրամը կը հասնի Հայաստան, անոր
արժէքը աւելի էր քան թէ նոյն իսկ դրամը։
Աւելորդ ծախս էր։

Վերջապէս դաշնակցական կառավարու-
թիւնը բնորոշելու համար կանգ առնենք լիա-
զօրներու վրայ, որ կը գործէին գաւառները,
քաղցած ժողովրդին հաց բաժնելով։ Այդ լիա-
զօրները մեծաւ մասամբ միանգամայն փնասակար
տարր էին, կը հարստահարէին ժողովուրդը։
Եղբր են օրինակներ երբ ալիւրի տեղ կը շրկէին
գիւղերը աւազ եւ քար։ Վիազօր խօսքը Հայաս-
տանի մէջ հայհոյական խօսք էր դարձեր։ Խոր-
հըրդարանը մերկացրեց շատ լիազօրներու չա-
րագործութիւնները, բայց մենք չենք յիշեր,
որ մէկին կառավարութիւնը կախած կամ
գնդակահարած ըլլար։

Ե. Մեր եզրակացումները։

Հայաստանի հանրապետութեան պարտու-
թիւնը եւ անկումը յառաջացան երկու պատ-
ճառներէ՝ ա. բնական, անխուսափելի եւ դաշ-
նակցութենէ անկախ պատճառներէ, որ էին՝ մեր
աշխարհագրական աննպաստ դրութիւնը, դրա-
ցիւններու անբարեացակամութիւնը, տնտեսական
պայմանները եւ ժողովրդի անգիտակցութիւնը
եւ ը. պարտութեան երկրորդ պատճառը իրենք

դաշնակցականներն էին, որ զուրկ էին պետական
հասկացողութենէ եւ պետական տգիտութեան
հետ միասին յաւակնութիւն ունէին «դաշնակ-
ցական», Հայաստան մը ստեղծել ու կը հաւա-
տային Անգղիային եւ Ժողովուրդը կը պահէին
խոր տգիտութեան մէջ, ամեն ինչ կարգա-
դրելով գաղտնի իրենց բիւրօի չորս խուլ պա-
տերու մէջ:

Կարող էր փրկել դրութիւնը կառավարու-
թիւնը:

Այո՛, կարող էր: Պետական ղեկը իր ձեռքն
էր: Ան գիտէր արդէն, որ Ամերիկան մեր ման-
դան չէ ընդուներ, որ Եւրոպայէն սպասելու բան
չունինք:

Միակ ելքը ան էր, ինչ ըրաւ Ազրբէյջանը:
Պէտք էր դաշնակցականներուն ունենալ հար-
կաւոր ազնւութիւնը եւ հայրենասիրութիւնը —
ղիջել իրենց տեղերը կամաւոր, առանց կռուի
եւ արիւնհեղութեան — մեծամասնականներուն:

Ռուսաստանը միայն կարող էր փրկել մեզ:
Գուցէ ան ատեն Ղարսը մնար մեր ձեռքին, յա-
մենայն դէպս Ղարսի շրջանի Ժողովրդի կոտորածը
յառաջ չէր գար եւ տեղի չէր ունենար անպէտք
քաղաքացիական, արիւնահեղ կռիւը:

Դաշնակցականները գերագասեցին իրենց
անձնական շահերը...

Եւ մենք ունեցանք այնքան աւելորդ զոհեր...

III.

Ի՞նչ էր նա ի՞նչ պիտի լինի մեր ոռոգին:

Պէտք է սա պատմական անցուդարձէն դաս մը առնել: Մեզ, հրապարակագիրերուս, պէտք է ճշտել մեր բռնած ուղին, հասկնալ մեր սխալները: Անհրաժեշտ է ուսումնասիրել Հայաստանի Հանրապետութեան բոլոր գործերը, որպէս զի ճիշտ ընդգծենք մեր ապագայ ուղին:

Մենք հայրենասիրութիւն չենք հասկնար սէր դէպի ձորերը, դաշտերը, սարերը, աղբիւրը, որ կ'երգեն բանաստեղծները:

Հայրենասիրութիւնը սէր մ'է դէպի ժողովուրդը:

Եւ յանուն այդ ժողովրդի սիրուն բնաւ չենք հասկնար այն ծայրայեղներուն, որ կը քարկոծեն Պարոն Մեասնեքեանին, Լուկաշինին եւ առհասարակ մեր մեծամասնականներուն, որովհետեւ անոնք համաձայնուեր են, որ մենք մեր քաղաքականութիւնը, մեր ղօրքերը անկախ չունենանք, այլ մեր ներքին գործերուն մէջ պահպանելով մեր բոլոր ազատութիւնը, որ կը տայ լի ու լի կարելիութիւն զարգացնել մեր ազգային մշակոյթը. արտաքին գործերու եւ երկրի պաշտպանութեան հարցերու շուրջ՝ կախում ունենանք Ռուսաստանէն:

Մենք կ'ողջունենք սա որոշումը:

Կ'ըսենք աւելին — սա որոշումի մէջն է, որ կը տեսնենք մեր ապագան: Ամենամեծ մեր

սխալը անոր մէջն էր, որ մենք փոքր ազգ ըլլալով, մեծ քաղաքականութիւն կ'ուզէինք ընել եւ ան պղտիկ մարդկանց ձեռքերով:

Պղտիկ ազգերու համար քաղաքականութիւնը շռայլութիւն մ'է:

Որովհետեւ քաղաքագէտներու խելքը ուժեղ բռունցքի մէջն է:

Մեր քաղաքագէտները ինչքան ալ խելօք ըլլան, յիմար պիտի երեւան, որովհետեւ մենք չունինք եւ կարող չենք ունենալ ուժեղ բռունցք:

Արդէն աեսանք, որ մեր սելիներով անկարող ենք պաշտպանուել:

Միայն Ռուսաստանի գրկին մէջ մենք հնար ունինք ապահով բաղմանալ, զարգանալ եւ բարօրութեան հասնիլ:

Շրջապատուած ազգերով, որ մեզ չեն հասկնար կա՛մ չեն սիրեր, պահանջ ունինք մեր հին վէրքերը բուժել:

Պէտք է, որ մենք եւ դրացիներս զիրար ճանչնանք, հասկնանք, որ սիրենք եւ յարգենք:

Ազգերու համերաշխութիւնը մեզ համար ստիպողական է:

Սա ծանր հարցի լուծումը կը թեթեւնայ, երբ մենք չենք տարուիր ազգայնամոլութեամբ եւ քաղաքականութիւն չենք ընել:

Իսկ ընդհանուր Արմկասեան հանրապետութեան հանդէս գալը առ միշտ կը լուծէ երեք Անդրկովկասեան ազգերու փոխադարձ յարաբերութիւնները: Հայը, վրացին եւ մու-

սուլմանը այժմ ձեռք ձեռքի, կուշտ կշտի պիտի պաշտպանեն ընդհանուր մէկ հայրենիք:

Անդրկովկասեան Դաշնակցական հանրապետութիւնը մեր երազն էր, որ այսօր կ'իրականայ ամենափայլուն կերպով — շնորհիւ եւ միջնորդութեամբ խորհրդային Ռուսաստանին եւ անոր իբր անբաժան մասը:

Ով մեզմէ չգիտէ, որ դժբաղդաբար մեր Հայաստանը այնքան ատեն կ'ապրի, որչափ ատեն սոցիալիստները տէր ու տնօրէն կը մնան Ռուսաստանին: Աւղը եթէ Միլիթօմները նըստին կառավարութեան աթոռներուն վըայ, Հայաստանը պարզ ծայրագաւառ մը պիտի ըլլայ, լքուած, մոռացուած, ինչպէս առաջ:

Ահա ինչու ամեն հայրենասէրի համար, որ իր ժողովրդի ապագան եւ բաղդը կը գերադասէ իր անձնական հակումներուն եւ նիւթականին, պարզ պիտի ըլլայ, որ Ռուսաստանի սոցիալիստական կարգերու տիրապետութեան մէջն է իր հայրենիքին փրկութիւնը եւ որ յանցանք մ'է անոր դէմ կռուիլը:

Մեզ՝ հին գործիչներուս, այսօր պէտք է ճշտել մեր ըրածները:

Պէտք է, որ տխուր անցեալը վերջապէս դաս մը ըլլայ մեզ համար:

Պէտք է քննադատական վերաբերմունք դէպի մեր մտքերու եւ սրտերու կուռքերը՝ Բաֆֆին, Գամառ-Քաթիպան եւ Արծրունին: Տաք գլուխները կ'աշխատէին իրականացնել Բաֆֆիի երազները եւ հեքեաթները:

Արծրունին տարուած էր Եւրոպայի հեղինակութեան փայլովը եւ լուրջ կը կարծէր, որ Հայերու ցոյցերը Պոլսոյ մէջ պիտի փրկեն Հայաստանը, որովհետեւ պիտի ցնցեն Եւրոպայի հասարակական կարծիքը:

Գամառ-Քաթիպան կ'երգէր՝

Տաս հազար այնալու

Կըրնայ մեզ փրկելու...

Արտորա՛ գէպ Կարին —

Սփոփել խեղճ Հայերին...

Այսօր մենք տեսանք, ուր գացինք:

Ինչքան զոհեր եւ որչափ քիչ արդիւնք...

Այո՛, չարիք մը, որ չուզենք հասկնալ —
կրկնակի չարիք պիտի դառնայ մեր գլուխներուն:

Պէտք է փնտռել ու գտնել նոր ուղի:

Ո՛ւր է իսկապէս մեր փրկութիւնը:

Պէտք է մեզ ամէն գնով պահպանել հայ ժողովրդի ֆիզիքական գոյութիւնը Հայաստանի մէջ: Պէտք են մեր կողմէ զոհողութիւններ, որ զարկ տանք Հայաստանի եւ արուեստին, արդիւնաբերութեան, ճարտար արուեստին եւ ընդհանրապէս հայ մշակոյթին:

Կարծես թէ բոլոր հոսանքները այսօր հակառակ չեն մեր առաջարկութեան: Սակայն ինչ բաներ ենք մինչեւ այսօր: Պոլիսը ղրկեց սերմնացու, դեղորայք, բժիշկներու խումբ մը: Հոս ու հոն կ'ըլլան հանգանակութիւններ երկրագործական մեքենաներ գնելու համար: Խոստովա-

նինք, որ ասիկայ չնչին փշրանքներ են, որ անկարող են յագեցնել Հայաստանի աղաղակող կարիքները:

Պէտք է աւելի լայն, աւելի շօշափելի օգնութիւն, եւ մենք հրապարակագիրերս ամէն առթիւ պիտի համոզենք մեր գաղութները իրականապէս եւ մեծ թափով զալ օգնութեան Հայաստանին:

Սակայն երբ մենք կը խօսինք հայութեան ֆիզիքական գոյութեան պաշտպանումի մասին, բոլոր մը մոռնալու չենք, որ եւ մեր գաղութահայութիւնը կը սպառուի, կ'ոչնչանայ, կ'անհետանայ ու բարոյապէս կը կոտորուի, այլասերուելով...

Եւ մենք այսօր, ինչպէս յիսուն-վաթսուն տարիներ առաջ Ստ. Նաղարեանի եւ Միք. Նալբանդեանի օրերուն, պիտի դառնանք մեր հին աստուծուն—լուսաւորութեան՝ ճշմարիտ, ազատ, լայն մտքով հասկացած լուսաւորութեան:

Այս տարի Պուքրէշի եկեղեցուն մէջ մանկական հանդէս մ'էր Վարդանանց պատերազմի տարեդարձի առթիւ: Բեմ ելան երկու փոքր մանուկներ, որ միասին դժուար թէ 20 տարի ունենային: Բռունցքները բարձրացնելով երկինք, ոտքերը զարնելով յատակին, մէկը կը պոռար՝ «օտար երկինք, օտար հող» ու ասածներուն մէջ կ'աշխատէր դնել բոլուն զըզուանք, թոյն, լեղի, իսկ մէկալը — «Հայ եմ» «Ես Հայ եմ» կը պոռար ու կը խոստանար զար-

նել աջ ու ձախ յանուն հայրենիքի ազատութեան: Մինչդեռ հիացած հանդիսականները կը ծափահարէին եւ կը քաջալերէին, ես կը տրտմէի ու խոր մտածմունքի մէջ կարծես մեր բոլոր սխալ անցեալը կը տեսնէի:

Սա լուսաւորութիւն չէր հարկաւ:

Դպրոցը կը թունաւորէր մանուկներու թոյլ եւ անհաստատ բանականութիւնը, հիւանդոտ, քոմանտիկ, երազող, փայլուն եւ միեւնոյն ատեն չնչին խօսքերով, որ այնքան կը յուզէին սրտի լարերը, չը ճոխացնելով ուղեղը:

Ամիս մը յետոյ մէկ ուրիշ հանդէսին ես տեսայ երկու փոքր որբեր, երկուսն ալ տաղանդաւոր. մէկը կ'արտասանէր ողբագին եւ լալկան ձայնով Աւ. Իսահակեանի եւ Սիամանթօի հայրենասիրական երգերը, մէկալը ուրախ, զւարթ ծիծաղ մը կ'արտայայտէր...

Խաչ քաշենք լացին, ողբին վրայ, սա զւարթ, ուրախ ծիծաղը — այն դեռ փոքր, կանաչ, կենսունակ ծիլն է, որմէ վաղը մեր ապագան պիտի բուսնի, լուսաւոր եւ գեղեցիկ...

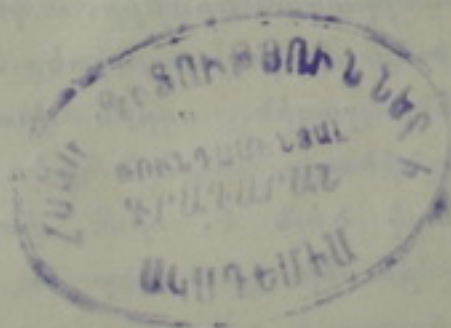
Լուսաւորութեան մեծ, լայն, շիտակ, գեղեցիկ ճամբովը դէպի մեր ազգի ապագան՝ ահա ինչ պիտի ըլլայ այսուհետեւ մեր հրապարակագրերու նշանաբանը եւ ուղին:

Որչափ կարելի է շատ եւ մեծ պաշար գիտութիւններու եւ որչափ կարելի է քիչ յոյզեր, երազներ, ցնորքներ, ցնցումներ, որ մինչեւ այսօր մեզ տարին այնքան հմայիչ, այն-

քան ցոլուն եւ այնքան խաբուսիկ ճամբով
դէպի կորստի անդունդի եզրը:

Ճամարիտ լուսաւորութեան մէջն է մեր
փրկութիւնը. եւ որպէս զի կարող ըլլանք հար-
կաւոր չափերով զայն տարածել հայութեան
մէջ, անհրաժեշտ է կազմակերպել գաղութ-
ները, ստեղծելով ինքնօգութեան մարմիններ:

Պոռքրէշ, Ապրիլ 1923:

Յ Ա Ն Կ Ն Ի Ի Թ Ո Ց

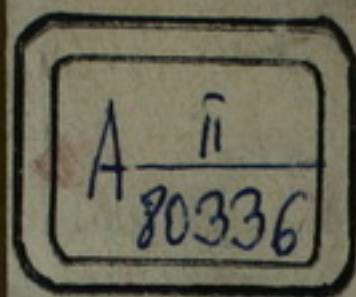
	Էջ
I. Հասկացած շարիքը — կէս շարիք է	5
II. Հայաստանի Հանրապետութեան անկումի իսկա- կան պատճառները	9
ա. Մեր աշխարհագրական դրութիւնը եւ մեր դրացիները	9
բ. Տնտեսական տագնապը	11
գ. Հայաստանի բնակչութիւնը	14
դ. Մեր քանակը	16
ե. Ի՞նչ կ'անցնէր կը դպրոցար Դարս	22
զ. Դաշնակցական կառավարութիւնը	26
է. Մեր եզրակացումները	36
III. Ի՞նչ էր եւ ի՞նչ պիտի լինի մեր ուղին	38

Ս Խ Ա Լ Ն Ե Ր

Էջ	Գրողնաժ Է	Պէտք Է կարդա
6	Խաղաղութիւն	Խաղախութիւն
10	Սպասումի	Սպառումի
20	Կը հաշուէին	Կը հալուէին
28	Բազուի	Բաթումի

2n.

A ii
80336